

Юлія ПАВЛІВ

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ДЕПОРТАЦІЙНИХ АКЦІЙ З УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ У 1944–1951 РОКАХ

Друга світова війна стала переломним моментом в історії ХХ ст. як за своїми масштабами, так і за геополітичними наслідками. Численні втрати військових і цивільного населення, занепад, знищення сотень міст та сіл, досі не бачені етнічні чистки та примусові переселення, Голокост. На перший погляд, поняття примусового переселення, або ж депортації [тут і надалі вживаю ці терміни як синоніми – *Ю. П.*], із цього переліку видається чи не найменш травматичним, однак, як зауважує український історик Андрій Козицький, вигнання, або примусове переселення населення, можна за певними винятками трактувати як злочин, який потрапляє під визначення геноциду¹. В українській та російській історіографіях депортації частіше класифікують як прояв репресивно-каральної політики Радянського Союзу², або ж як форму чи вид політичних репресій³.

Питання депортацій українців з українсько-польського прикордоння достатньо висвітлено в українській історіографії, однак більшість праць присвячені перебігу переселенських акцій, кількісним і територіальним вимірам розселення або ж подальшій матеріальній адаптації. Проблема ж правових підстав, або міжнародно-правової оцінки депортації, як порівняти з іншими аспектами, залишається майже не дослідженою. Винятком становлять лише публікації українських учених А. Козицького⁴, І. Козловського⁵,

¹ *Козицький А.* Примусові переселення народів СРСР під час Другої світової війни // Його ж. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / А. Козицький. – Львів: Літопис, 2012. – С. 340.

² *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн / І. Білас. – Київ: “Либідь”, “Військо України”, 1994. – Кн. 2. – 668 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): науково-допоміжний бібліографічний покажчик / [авт.-упоряд. Є. Бабич, В. Потока]. – Київ: Смолоскип, 2007. – 519 с.

³ *Полян П.* Не по своей воле: история и география принудительных миграций / П. Полян. – Москва: Изд-во “ОГИ – Мемориал”, 2001. – С. 11.

⁴ *Козицький А.* Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / А. Козицький. – Львів: Літопис, 2012. – 608 с.

⁵ *Козловський І.* Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр / І. Козловський. – Львів: Каменяр, 1998. – 223 с.

І. Мрака⁶, В. Макарчука⁷, І. Цепенди⁸, які досліджували депортацію в контексті репресивної політики СРСР, геополітичних координат, польського питання під час Другої світової війни. Натомість ці питання краще висвітлені у польській історіографії в роботах А. Вавринюка⁹, К. Керстен¹⁰, Я. Пісулінського¹¹, Я. Чернякевича¹², С. Чешелського¹³. У сучасній англійській гуманітаристиці депортації, переміщення населення досліджують у фокусі міграційних криз, проблеми біженців. Серед низки авторів можна виділити праці тих, хто вивчає проблеми політичних та дипломатичних відносин союзників СРСР, їх діяльності щодо встановлення нових кордонів у Європі, зокрема англійських дослідників польського походження Г. Кохановську¹⁴, А. Пражмовську¹⁵, британського вченого Л. Різа¹⁶ та інших.

⁶ Мрака І. Східний кордон Польщі в контексті англо-радянських відносин (1939–1941) / І. Мрака // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 212–216; *Його ж.* Польська проблема в контексті східноєвропейської політики уряду В. Черчіля (травень 1940 – червень 1941 рр.) / І. Мрака // Схід: аналітичний інформаційний журнал. Серія історія. – Донецьк, 2009. – № 9(100) грудень. – С. 81–85; *Його ж.* Фрагмент неопублікованого щоденника Станіслава Миколайчика з часу польсько-радянських переговорів у Москві (серпень 1945 р.) / І. Мрака // Проблеми слов’язнознавства: зб. наук. праць. – Львів, 2009. – Вип. 62. – С. 215–232.

⁷ Макарчук В. Депортации и трансферты населения: зло или неизбежное зло / В. Макарчук // Журнал российский и восточноевропейских исторических исследований. – Москва: “Мосполиграф”, 2012. – № 1(4). – С. 107–112; *Його ж.* Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною та Польщею (1939–1945). – Київ: Атіка, 2004. – 348 с.

⁸ Цепенда І. Українсько-польські відносини у 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Цепенда. – Київ, 2009. – 387 с.

⁹ Wawryniuk A.-A. Granica polso-sowiecka po 1944 roku (na odcinku z Ukrainą) / A.-A. Wawryniuk. – Chełm, 2015. – 519 s.

¹⁰ Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia ludności w XX wieku / K. Kersten // Kwartalnik historyczny / Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. – Warszawa, 1966. – Rocznik LXIII. – Nr. 1. – S. 1–32; *Ejusdem* Przemiany struktury narodowościowej Polski po II wojnie światowej / K. Kersten // Kwartalnik historyczny / Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. – Warszawa, 1969. – Rocznik LXXVI. – Nr 2. – S. 337–366; *Ejusdem*. Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej: studium historyczne / K. Kersten. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1974. – 277 s.

¹¹ Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947 / J. Pisuliński. – Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. – 588 s.

¹² Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1946 / J. Czerniakiewicz. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – 263 s.; *Czerniakiewicz J.* Przesiedlenia ze Wschodu 1944–1959 / J. Czerniakiewicz, M. Czerniakiewicz. – Warszawa, 2007. – 159 s.

¹³ Ciesielski S. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim / S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski. – Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2003. – 508 s.

¹⁴ Kochanski H. The Eagle Unbowed. Poland and the Poles in the Second World War / H. Kochanski. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2012. – 734 p.

¹⁵ Prażmowska A. J. Britain and Poland 1939–1943. The betrayed ally / A. J. Prażmowska. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 233 s.; *Ejusdem* Civil War in Poland 1942–1948 / A. J. Prażmowska. – London: Palgrave Macmillan, 2004. – 268 p.

¹⁶ Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід / Л. Різ. – Київ: Темпора, 2010. – 444 с.

Мета статті – проаналізувати проблему переміщення населення в контексті так званого “польського питання”, зокрема в політиці Радянського Союзу, Великої Британії та США, польського еміграційного уряду. Простежити створення і втілення концепції трансферу (переміщення населення) в європейській політиці та міжнародному праві першої половини ХХ ст.

Перші випадки примусового переселення мали місце в історії Стародавнього Сходу (так званій “єгипетський” та “вавилонський” полон євреїв, під час якого відбувалося переселення євреїв на окреслені території) та Римської імперії (переміщення із завойованих земель германських народів у I ст. до н. е)¹⁷. Передісторією масових депортацій, на думку польського історика Кристини Керстен, можна вважати англо-турецьку конвенцію 1817 р., а також договори між Болгарією та Туреччиною (1913), Болгарією та Грецією (1919), які передбачали взаємний обмін – трансфер населення з прикордонних регіонів. До цього переліку дослідниця також зараховує одну із найбільших переселенських акцій міжвоєнного часу між Грецією та Туреччиною, умови якої ратифіковані на Лозаннській конференції в січні 1923 р. (попередні умови не були затверджені у 1920 р.)¹⁸. Згідно з ратифікованим договором, Греція та Туреччина погоджувалися на взаємний обмін національних меншин: приблизно 400 тис. турків було переселено з Греції до Малої Азії, а з цієї території до Греції – приблизно 1,2 млн греків¹⁹.

Натомість дослідник А. Козицький у контексті модерної історії України називає першими “масовими примусовими переселеннями” ті, які в ХVІІІ ст. ініціювала Російська імперія. Зокрема, це примусове скерування на будівництво Санкт-Петербурга, Ладозького каналу, згодом з Наддніпрянщини переселили ногайських татар, а протягом 1778–1779 рр. із Криму в Північне Приазов’я переселили християнське населення півострова²⁰. На протигагу переселенським процесам після російсько-турецьких війн кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., російський дослідник Павло Полян вважає найчисельнішими у довоєнній Росії депортації євреїв з Москви та Ростова-на-Дону у 1891–1892 рр. та виселення за межі Росії у 1895 р.²¹. Наступна хвиля переселенських акцій, які за своїми масштабами перевищували попередні переміщення населення, відбулася під час Першої світової війни. Ще до офіційного оголошення війни (в ніч на 18 липня 1914 р. за старим стилем) російська влада розпочала арешти, а згодом і заслання німецьких та австро-угорських підданих, які проживали в Санкт-Петербурзі, Одесі, Новоросійській та Волинській губерніях, Королівстві Польському, країнах Балтії²². Також здійснювалося виселення турецьких підданих, євреїв у 1914–1916 рр. з території Польщі, Литви, Білорусі, Подільської та Волинської губерній до внутрішніх російських губерній²³. Протягом Першої світової війни “з Волині на Урал, Поволжя, Кавказ і Сибір російський уряд депортував близько 150 тисяч німецьких колоністів. Унаслідок цієї акції на Волині

¹⁷ Козицький А. Примусові переселення народів СРСР... – С. 340–341.

¹⁸ Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia... – S. 6–7.

¹⁹ Полян П. Не по своей воле... – С. 30.

²⁰ Козицький А. Примусові переселення народів СРСР... – С. 341.

²¹ Полян П. Не по своей воле... – С. 25–26.

²² Там само. – С. 26–28.

²³ Там само.

припинили існування майже 500 німецьких поселень. Меншою мірою депортації українців та поляків відбувалися під час окупації російською армією Галичини. Упродовж 1914–1915 рр. углиб Російської імперії з Галичини було вивезено близько 13 тис. осіб²⁴.

Модернізація та емансипація суспільства на межі XIX–XX ст., розвиток концепції національного самовизначення, яку легітимізувала Версальська система мирних договорів²⁵, актуалізувала проблему національних меншин та їх державного суверенітету²⁶. Ще у 1912 р. в Парижі за ініціативи французького журналіста Жана Пелісьє та литовського емігранта Юзаса Габрися був створений Союз у справі національностей (Центральний офіс чи Бюро управління у справі національностей), який проіснував до 1919 р. Структурно організація складалася із Виконавчого комітету в Парижі, комітету в США та мережі допоміжних комітетів та делегатів у Європі, її покровителями були понад 50 видатних діячів, серед яких – Теодор Рузвельт та Вудро Вільсон. На думку засновників, принцип національного самовизначення міг стати ключем до вирішення національних питань, тому головне завдання організації – сприяти розвитку національного і політичного самовизначення національних меншин, головню у Східній Європі. Для здійснення цих амбітних цілей Союз у справах національностей здебільшого досліджував проблеми національних меншин, публікуючи отримані матеріали у своєму періодичному виданні “Аннали національностей”²⁷.

Відзначимо, що один із членів Центрального офісу у справах національностей, французький антрополог та етнограф Джордж Монтандон є творцем концепції трансферу населення. Суть останньої полягає у можливості переміщення населення за умов демаркації кордонів за етнічною ознакою. Меморандум з цього приводу був розроблений і опублікований під час першої конференції з питань національностей у Лозані 1916 р.²⁸. Отже, трансфер населення став зручним інструментом для вирішення політичних проблем.

Із встановленням радянської влади комуністичний режим почав застосовувати практику насильницьких депортацій у щораз більших та організованіших формах: у 1920–1925 рр. відбулося переселення козаків Терської області, під час колективізації 1929–1932 рр. “на заслання до Уралу, Сибіру, Якутії та Далекого Сходу примусово було відправлено 63 817 селянських родин”. Від 1934 р. розпочалися депортації за національною ознакою із прикордонних районів, зокрема поляків, німців, корейців, а від початку війни у 1940–1941 рр. масові виселення проведено в Західній Україні та Білорусі, країнах Балтії, Північній Буковині та Бессарабії²⁹. Зауважимо, що водночас із організацією цих переселенських акцій відбувалося творення нормативної бази, зокрема видано закони, які уможлилювали їхнє здійснення. Наприклад, ЦК КП(б)У 20 грудня 1934 р. затвердив постанову “Про переселення із прикордонних районів німецького та

²⁴ Козицький А. Примусові переселення народів СРСР... – С. 341.

²⁵ Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej... – S. 26

²⁶ Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia... – S. 20.

²⁷ Svarauskas A. Union des Nationalités / A. Svarauskas // International Encyclopedia of The First World War [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/union_des_nationalites

²⁸ Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia... – S. 20.

²⁹ Козицький А. Примусові переселення народів СРСР... – С. 341–343.

польського населення”, такі ж постанови прийнято надалі й для інших національних меншин, однак під час війни вони стосувалися лише певних “неблагонадійних” соціальних чи політичних груп цього населення³⁰. Проте польський історик Станіслав Чешелські слушно зазначив, що “існування конкретних правових рішень, які могли б стати основною примусового переселення не означає, що політичні та адміністративні органи зверталися до них, вирішуючи питання депортації тієї чи іншої групи населення”³¹. Адже зазвичай репресивна система СРСР спершу здійснювала переселення, а згодом відбулося формальне включення цієї акції у певні правові рамки, або ж її оприлюднення³².

З огляду на значну кількість подальших депортаційних акцій, ініційованих Радянським Союзом та Німеччиною, виділимо лише деякі із них. Після 1943 р. радянська влада проводила депортацію народів Кавказу, зокрема карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців, із Грузії переселено курдів, турків-месхетинців, хемшилів, вірмен, а з території кримського півострова – кримських татар, вірмен, греків, болгар, які здійснювалися із залученням військових та військовослужбовців НКВС³³. Окрім переселень, здійснених в контексті вирішення єврейського та ромського питання, німецька влада також ініціювала депортацію мешканців Замоїщини до інших районів Генерального Губернаторства³⁴. Не поступалася масштабами і депортація німців з території Східної Німеччини, яка після 1945 р. відійшла під контроль радянської адміністрації та стала частиною Польщі. Ще одна група етнічних німців була виселена з Радянського Союзу, країн Балтії, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини та Югославії (що проживали на цих теренах як представники національної меншини)³⁵.

Важливими методологічним питанням є термінологія та класифікація переміщення, або ж міграції населення. Зазначимо, що студії із дослідження міграції є міждисциплінарною галуззю гуманітаристики, а отже, у них відсутня чітка термінологія³⁶. Американські соціологи Сьюзан К. Бровн та Франк Д. Бін вважають, що автором перших систематичних праць про міграцію є британський дослідник Ернест-Георг Равенштейн, праці якого з’явилися в останній чверті XIX ст³⁷. Однак

³⁰ *Козицький А.* Примусові переселення народів СРСР... – С. 341–345.

³¹ *Ciesielski S.* Masowe deportacje w ZSRR – charakterystyka wybranych aspektów zjawiska / S. Ciesielski // *Dzieje Najnowsze. Kwartalnik poświęcony historii XX wieku.* – Warszawa: Wydwo DiG, 2001. – Rocznik XXXIII. – Nr. 3. – S. 34.

³² *Ciesielski S.* Masowe deportacje w ZSRR... – S. 34–35.

³³ *Козицький А.* Примусові переселення народів СРСР... – С. 350–373.

³⁴ *Kozaczyńska B.* Wsiedlenia mieszkańców Zamojszczyzny do dystryktu warszawskiego w latach 1942–1943 i losy deportowanych (w świetle sprawozdań RGO) / B. Kozaczyńska // *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań* / [pod red. Marcina Zwolskiego]; Instytut pamięci narodowej. Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu. – Warszawa; Białystok, 2008. – S. 70–92.

³⁵ *Paikert C. C.* The German exodus. A selective study on the post-World War II expulsion of German populations and its effects / C. C. Paikert; Publications of the Research Group for European Migration Problems. – Dordrecht: Springer Science+Business Media, 1962. – P. 2.

³⁶ *Brown S. K.* Conceptualization Migration: From Internal/International to Kinds of Membership / S. K. Brown, F. D. Bean // *International Handbook of Migration and Population Distribution* / [edited by M. J. White]. – Dordrecht: Springer Netherlands, 2016. – Vol. 6. – P. 92.

³⁷ *Ibidem.* – P. 92.

першу типологізацію запропонував американський соціолог Генрі Прет Фейрчайлд у 1925 р., виокремивши чотири типи міжнародної міграції: поширення (повільний, несвідомий рух до необжитих територій), вторгнення, колонізація, імміграція³⁸.

У 1946 р. під егідою французького міністерства економіки Національний інститут статистики та економічних досліджень уклав монографію “Міжнародні переміщення населення”, присвячену проблемі масових переселень. Згідно з нею, “трансфер/переміщення (*transfer de population*) – це добровільне або примусове виключення/переміщення визначеної групи людей за межі її рідного середовища та організоване перенесення/переміщення її на території іншої держави, згідно з міжнародними договорами, які мають на меті створення однорідних національних організацій”³⁹.

Термін трансфер *transfer* вживався в англійській, французькій, рідше – німецькій мові⁴⁰. Однак у сучасній англо-саксонській традиції частіше вживають поняття міграції (*migration*), добровільної (*voluntary*), зазвичай у результаті економічних причин, та примусової (*forced, displacement*)⁴¹. На противагу цьому в українській та польській історіографіях для позначення примусової міграції/переселення не існує чітко визначених термінів.

У нормативно-правових актах, зокрема в угодах, які були підписані між Польським Комітетом Національного Визволення та сусідніми Українською, Білоруською та Литовською Радянськими Соціалістичними Республіками, протягом вересня 1944 р. фіксуємо термін евакуація⁴². Наприклад, в “Угоді між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки у справі переселення українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі” від 9 вересня 1944 р. вжито поняття “евакуація”, “евакуація добровільна”⁴³. У польській історіографії, особливо до 1989 р., поширенишим було поняття репатріація (*repatriacja*)⁴⁴, що по суті означає повернення на батьківщину, яку з певних причин змушені були покинути⁴⁵. Однак, як слушно зауважили польські історик Станіслав Чешелські та соціолог Роберт Вишиньські, поняття репатріація не

³⁸ Ibidem.

³⁹ Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia... – S. 3–4.

⁴⁰ Ibidem. – S. 4.

⁴¹ Reed H. E. Forced Migration / H. E. Reed, B. Ludwing, L. Braslow // International Handbook of Migration and Population Distribution / [edited by M. J. White]. – Dordrecht: Springer Netherlands, 2016. – Vol. 6. – P. 605.

⁴² Srebrakowski A. Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989 / A. Srebrakowski . – Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2001. – S. 81.

⁴³ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки у справі переселення українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі. 9 вересня 1944, Люблін // Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР: зб. док. / [за ред. Є. Місила]. – Львів: Каменяр, 2007. – С. 39.

⁴⁴ Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej... – S. 31; Kersten K. Przemiany struktury narodowościowej Polski po II wojnie światowej // Kwartalnik historyczny / Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. – Warszawa, 1969. – Rocznik LXXVI. – Nr 2. – S. 344.

⁴⁵ Przesiedlenie ludności polskiej z kresów wschodnich do Polski 1944–1947 / [wybór, oprac. i red. dokumentów S. Ciesielski] / Instytut Historii PAN. – Warszawa: Wyd-wo NERITON, 1999. – S. 7.

доцільно вживати стосовно поляків, які були переселені з сусідніх радянських республік у 1944–1947 рр. Вказана група населення не поверталася на свою батьківщину, адже вона її не покидала, проте кордони держави були змінені так, що вона змушена була переселитися⁴⁶. З певною умовністю репатріантами, на думку цих дослідників, можна вважати тих поляків, які поверталися зі сходу СРСР після виселення 1939–1941 рр. З огляду на новий політичний дискурс після 1989 р. у Польщі та 1991 р. в Україні, історики частіше вживають поняття переселення, депортація або ж виселення⁴⁷.

На законодавчому рівні вперше питання, пов'язані з міграцією населення, почала розробляти Ліга Націй (попередниця Організації Об'єднаних Націй)⁴⁸. У статті 14 Загальної декларації з прав людини 1948 р. (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН) визначено право осіб шукати притулку у разі переслідування в інших країнах⁴⁹. 28 липня 1951 р. прийнято Конвенцію ООН про статус біженців (набула чинності 22 квітня 1954 р.), яка стала основоположним документом щодо захисту біженців⁵⁰.

Практика переселення народів задля вирішення національних проблем міцно утвердилася в європейській політиці першої половини ХХ ст. Українсько-польське переселення 1944–1947 рр. та 1951 р. слід розглядати у контексті польського питання під час Другої світової війни.

Після агресії з боку Німеччини та СРСР Республіка Польща де-факто перестала існувати, однак, як зауважує український історик Іван Козловський, “проблема східного кордону Польщі з площини таємної дипломатії двох держав-агресорів перемістилася в площину багатовекторної дипломатичної боротьби довкола проблеми українсько-польського кордону (у рамках радянсько-польського кордону)”⁵¹. У цій дипломатичній грі ключову роль відігравали Велика Британія, США, Радянський Союз та його маріонеткові уряди й еміграційний уряд Польщі.

Британський прем'єр Невіл Чемберлен 31 березня 1939 р. у відповідь на розширення німецької агресії (“березневу кризу”) оголосив про гарантію надання Польщі допомоги “у разі будь-яких дій, які виразно поставлять під загрозу польську незалежність”, а 6 квітня 1939 р. це тимчасове зобов'язання було замінено

⁴⁶ Przesiedlenie ludności polskiej z kresów... – S. 7; *Wyszynski R.* Przesiedlenia ludności polskiej z ZSRR w latach 1920–1960 / R. Wyszynski // *Studia BAS / Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu.* – Warszawa, 2013. – Nr. 2(34). – S. 109–110.

⁴⁷ *Цепенда І.* Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944–1946 років / І. Цепенда // *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* / [гол. ред. Л. Алексієвць]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 5: у 2 ч. – Ч. 1. – С. 294–295.

⁴⁸ *Бекяшев Д., Иванов Д.* Международно-правовое регулирование вынужденной и трудовой миграции. – Москва: Проспект, 2014. – С. 4–5.

⁴⁹ Всеобщая декларация прав человека (рос./укр.). Принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10.12. 1948 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_015

⁵⁰ Конвенція про статус біженців (укр./рос.). Офіційний переклад. ООН; Конвенція, Міжнародний документ, Коментар від 28.07.1951 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_011/page

⁵¹ *Козловський І.* Встановлення українсько-польського кордону... – С. 11.

на союзницький договір⁵². Зі свого боку 13 квітня французький уряд заявив, що підтверджує франко-польський союз⁵³. Але на додаток до відкритої частини англо-польського договору була підписана і таємна частина, яка передбачала, що Велика Британія зможе захищати Польщу лише у разі німецького вторгнення⁵⁴. Очевидно, що Велика Британія не розглядала війну як боротьбу за визволення Польщі, і, як вважає А. Пражмовська, не могла надати суттєву політичну чи військову допомогу, щоб запобігти падінню Польщі⁵⁵.

Після захоплення східних теренів Польщі (Західної України) Радянським Союзом між ним та Польщею фактично тривала війна, і хоча польський еміграційний уряд наполягав на визнанні принципу територіальної цілісності Польщі у кордонах до 1 вересня 1939 р., проте де-юре війна не була проголошеною, особливо під тиском західних союзників⁵⁶. У цій дипломатичній грі під час Другої світової війни польський еміграційний уряд не відігравав головну роль, проте польське питання, особливо майбутній східний кордон, був маніпулятивним засобом у політиці західних союзників та СРСР. Доволі ілюстративним є той факт, що після наступальних операцій Німеччини, особливо після падіння Франції, Велика Британія, усвідомлюючи можливість залишитися сам на сам із Німеччиною, активніше шукала можливості для зближення з Радянським Союзом⁵⁷.

У зв'язку з цим уряд Великої Британії наполегливо рекомендував Польщі нормалізувати стосунки із радянським урядом. Хоча, як стверджував радянський посол в Англії Іван Майський, ініціатива щодо відновлення польсько-радянських стосунків належала Москві, проте український історик Іван Козловський, посилаючись на роботи своїх польських та російських колег, дотримується думки, що «вихідним пунктом на шляху відновлення стосунків між Москвою і «лондонцями» в липні 1941 р. стало радіозвернення прем'єра В. Сікорського до населення від 23 червня 1941 р., в якому останній заявив про можливість зникнення в міжнародній політиці польсько-радянської проблеми»⁵⁸. Натомість А. Пражмовська стверджує, що хоча і не існувало прямого тиску британського уряду на поляків, але Ентоні Іден та міністерство закордонних справ Великої Британії виявило зацікавленість щодо цього питання. Офіційний Лондон був готовий, і водночас мав вигоду в переговорах Польщі та СРСР, тому Е. Іден навіть редагував та змінив текст звернення Владислава Сікорського так, щоб у ньому зникли будь-які агресивні висловлювання щодо СРСР, а натомість з'явилося припущення, що тепер останній буде вважати договори з Німеччиною 1939 р. такими, що втратили чинність⁵⁹.

⁵² Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюррозель. – Київ: Основи, 1999. – С. 205–206.

⁵³ Там само. – С. 206.

⁵⁴ Piz L. Друга світова війна за зачиненими дверима... – С. 39.

⁵⁵ Prażmowska A. J. Britain and Poland 1939–1943... – P. 33–34.

⁵⁶ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... – С. 32–33.

⁵⁷ Мрака І. Польська проблема... – С. 81–82.

⁵⁸ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... – С. 35.

⁵⁹ Prażmowska A. J. Britain and Poland 1939–1943... – P. 85.

Протягом липня 1941 р. за посередництва міністра закордонних справ Е. Ідена відбувалися зустрічі В. Сікорського, польського міністра закордонних справ Августа Залеського та радянського посла Івана Майського. Під час зустрічей відбувалося обговорення проблем відновлення дипломатичних відносин та польсько-радянського кордону, під тиском британців польський уряд погодився підписати угоду в радянській редакції, яку попередньо схвалила Велика Британія⁶⁰. Отже, 30 липня 1941 р. був укладений польсько-радянський договір, що передбачав відновлення дипломатичних стосунків. Наступні статті передбачали взаємодопомогу сторін у війні з Німеччиною та згоду СРСР на формування на її теренах польської армії⁶¹. Британські та американські урядовці систематично схиляли “лондонців” на бік СРСР через побоювання підписання сепаратного миру між Німеччиною та Радянським Союзом⁶².

3 грудня 1941 р. прем'єр-міністр В. Сікорський та головнокомандувач Другого польського корпусу (збройне формування, створене на території СРСР) Владислав Андерс зустрілися в Кремлі із Й. Сталіном та міністром закордонних справ В. Молотовим⁶³. Приводом до зустрічі було обговорення питання амністії польських громадян, які були депортовані зі східної Польщі у 1940–1941 рр., створення польських військових формувань⁶⁴, врегулюванні призовного процесу польських громадян, які проживали в СРСР⁶⁵. Наступного дня йшлося про проблему майбутніх кордонів. Відповідно до польських офіційних записів, Сталін не хотів говорити про це, однак зауважував, що варто врегулювати спільні кордони до мирної конференції, як тільки польська армія піде у бій, водночас “заспокоюючи та запевняючи польську сторону, що вона не постраждає”⁶⁶. Наступні ключові розмови щодо кордонів Польщі відбувалися у рамках триденного візиту Ентоні Ідена до Москви –16–19 грудня 1941 р. Під час цих зустрічей Й. Сталін послідовно відстоював позицію, що “він не прийме нічого меншого (з незначними змінами), ніж узгоджені з нацистами кордонами, що існували до 1941 року”⁶⁷. Радянська сторона навіть запропонувала підписати Великій Британії так званий “секретний протокол”, у якому будуть врегульовані майбутні межі країн Центрально-Східної Європи, проте Британія відхилила цю пропозицію, з огляду на раніше підписану із США Атлантичну хартію⁶⁸.

На фоні просування німецької армії влітку 1942 р. у напрямку нафтових родовищ на Кавказі, західні союзники та Радянський Союз побоювалися, що війна на Кавказі може схилити Туреччину до співпраці з Німеччиною. У разі такого загострення необхідно було відкрити Другий фронт, який, як висловлювався В. Черчіль, не може бути відкритим через те, що Англія не може сформувати сильний фронт на Заході,

⁶⁰ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... – С. 39–45.

⁶¹ Там само. – С. 46–47.

⁶² Там само. – С. 43–44.

⁶³ Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима... – С. 116.

⁶⁴ Kochanski H. The Eagle Unbowed... – P. 328.

⁶⁵ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... – С. 47.

⁶⁶ Kochanski H. The Eagle Unbowed... – P. 328–329.

⁶⁷ Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима... – С. 118.

⁶⁸ Там само. – С. 118–121.

натомість було активізовано наступ у рамках Північно африканської кампанії⁶⁹. У таких умовах Велика Британія, щоб хоч якось продемонструвати свою підтримку Радянській державі та уникнути відкритої конфронтації, змушена була ретельніше стежити за діяльністю лондонського уряду Польщі. Натомість поляки надалі вважали не можливими територіальні зміни польської держави, і прагнули брати активну участь у врегулюванні її повоєнного устрою. У січні 1942 р. діячі еміграційного уряду зблизилися з Югославським урядом у вигнанні, щоб підписати військовий союз, проте міністр закордонних справ Момтчіло Нінтчіч, повідомляючи про цю ініціативу британського амбасадора, заявив, що не хоче підписувати угод, які б могли спровокувати СРСР⁷⁰. Також не були успішними спроби польського уряду в екзилі створити Польсько-чехословацьку федерацію⁷¹.

На фоні цього посилювалася польсько-радянська конфронтація, яка розгорнулася навколо роботи посольства (уряду в екзилі) в СРСР. Польське посольство активно надсилало звернення на адресу радянського Наркомату закордонних справ щодо теренів західних областей України, майна, що там залишилося та питання “звільнення громадян Другої Речі Посполитої з місць позбавленої волі”⁷². У розпал цієї кризи, яка, на думку І. Козловського, припала на липень-серпень 1942 р. після виведення армії В. Андерса за межі СРСР, органи НКВС арештували працівників польського посольства, яким інкримінували “розвідувальну та іншу ворожу СРСР діяльність”⁷³. 16 січня 1943 р. польське консульство в Куйбишеві дістало ноту Народного комісаріату закордонних справ СРСР, апелюючи до нот 1941–1943 рр. “між НКЗС і посольством у справі громадянства депортованого з Західної України” та до польських “вимог, які суперечать суверенним правам Радянського Союзу щодо згаданих територій”. Відбувалося скасування попереднього положення від 1 грудня 1941 р., тому “відтепер особи польської національності, котрі перебували на території СРСР, розглядалися як радянські громадяни”⁷⁴.

Складна ситуація на фронті змусила союзників замислитися над більшими поступками Радянському Союзу, зокрема, як зауважив український історик права Володимир Макарчук, 12 березня 1942 р. від імені британського уряду було передано телеграму американському президентові. У ній йшлося, зокрема, про те, що заперечення територіальних вимог, які висуває Сталін, може бути потрактовано останнім “настільки невідповідним духові співробітництва, що це утвердить його підозри стосовно того, що йому не слід чекати жодного дійсного врахування російських інтересів”. По суті, англійська сторона дуже обережно висловила побоювання, що такі дії західних союзників можуть спровокувати не лише розрив союзних відносин, а укладання сепаратного миру з Німеччиною. Рузвельт, який був обережніший у своїх висловлюваннях, відмовився підтримати Черчіля, особливо його пропозицію щодо

⁶⁹ *Prażmowska A. J.* Britain and Poland 1939–1943... – P. 139–140.

⁷⁰ *Ibidem.* – P. 140.

⁷¹ *Ibidem.* – P. 141–142.

⁷² *Козловський І.* Встановлення українсько-польського кордону... – С. 56.

⁷³ Там само. – С. 61.

⁷⁴ Там само.

схвалення післявоєнних кордонів СРСР, не останню роль тут зіграв тиск польського еміграційного уряду, що мав певні впливи в Америці⁷⁵.

Вирішальне значення у дипломатичних відносинах під час війни мала Тегеранська конференція 28 листопада – 1 грудня 1943 р., що відбулася за участі США, Великої Британії та СРСР⁷⁶. Серед комплексу проблем, які обговорювали союзники, доволі дискусійним було і питання про майбутній польсько-радянський кордон. Виступаючи з позиції сили Радянський Союз на кінцевому засіданні домігся визнання польського кордону на Сході станом на вересень 1939 р. та західного – по річці Одер, з приєднанням до Польщі Східної Пруссії та Ополенської провінції⁷⁷. Велика Британія та США не лише погоджувалися, а й також були співтворцями нової політичної карти світу. Увечері 28 листопада 1943 р. Черчіль в особистій розмові зі Сталіним порушив питання щодо Польщі. Безуспішно намагаючись з'ясувати, що думає радянська сторона, він сам висловив своє ставлення: “Польща може пересунутися на захід, так, як солдати роблять два кроки вбік... сильна Польща мусить бути. Цей інструмент необхідний у європейському оркестрі”⁷⁸. Значущість цієї фрази, як і вже хрестоматійний приклад із трьома сірниками, які пересунули В. Черчіль та Е. Іден, накреслюючи нові кордони Польщі та Німеччини, як зауважує британський історик Лоренс Різ, неможливо недооцінювати, адже британський президент “запропонував не що інше, ... як одне з найбільших і найфундаментальніших переміщень населення у двадцятому столітті”⁷⁹. 1 грудня 1943 р., коли розмова трьох союзників знову стосувалася польського питання, Й. Сталін запевнив, що Росія зацікавлена у хороших відносинах з Польщею (проте не з еміграційним урядом) та виступає за її відновлення. Радянський лідер наголосив, що “українські землі повинні відійти до України, а білоруські – до Білорусі, тобто між нами і Польщею повинен існувати кордон 1939 року”. Такий погляд поділяв й американський президент Франклін Делано Рузвельт. Він цікавився можливістю організації переселення поляків на добровільних засадах з територій, які відійдуть до СРСР⁸⁰. Проте, зважаючи на майбутні вибори, не міг відкрито схвалити нові польські кордони, однак у приватній розмові запевнив радянського генсека у своїй прихильності⁸¹. Демократичні ідеали, які були

⁷⁵ *Макарчук В.* Міжнародно-правове визнання... – С. 184–185.

⁷⁶ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной Войны 1941–1945 гг.: сб. док. / [гл. ред. комиссии А. Громыко]; Министерство иностранных дел СССР. – Москва: Изд-во политической литературы, 1978. – Т. 2: Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). – С. 6–7.

⁷⁷ Запись четвертого заседания глав правительств от 1 декабря 1943 г., Тегеран // Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной Войны 1941–1945 гг. – Т. 2: Тегеранская конференция. – С. 167.

⁷⁸ *Різ Л.* Друга світова війна за зачиненими дверима... – С. 215–216.

⁷⁹ Там само. – С. 216–217.

⁸⁰ Запись четвертого заседания глав правительств от 1 декабря 1943 г., Тегеран. – Т. 2: Тегеранская конференция. – С. 164–165.

⁸¹ *Трофимович В.* Проблема західного кордону України в 1941–1945 рр. / В. Трофимович // Військово-науковий вісник: зб. наук. праць / Академія сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного. – Львів, 2012. – Вип. 18. – С. 245–246.

узгоджені у рамках Атлантичної хартії, не були втілені західними союзниками через прагматичну чи політичну перспективу. Черчіль та Рузвельт не мали альтернатив, щоб протистояти окупації польських територій Радянським Союзом, зважаючи на той факт, що ще тривала війна, а після її завершення, як зауважує Л. Різ, “громадська думка у Британії і США навряд чи підтримала б ідею Третньої світової війни з приводу кордонів Польщі і радянської окупації балтійських країн”⁸².

Діставши формальну підтримку від Черчіля та Рузвельта, Радянський Союз надалі послідовно тиснув на польський еміграційний уряд, демонструючи свою непохитність щодо майбутнього польсько-радянського кордону. За посередництвом США та Великобританії протягом першої половини 1944 р. відбувалися різного рівня дипломатичні зустрічі за участі польської та радянської сторін, головним завданням яких було відновлення дипломатичних відносин між державами, а отже, визнання майбутніх кордонів та змін у складі еміграційного уряду так, як це вигідно для СРСР⁸³. З огляду на те, що у вересні 1944 р. була підписана угода про депортацію українського населення з прикордонних територій, варто звернути увагу на зустріч Станіслава Миколайчика та радянського посла Віктора Лебедева 22 червня 1944 р. Польський прем’єр намагався схилити радянську делегацію до того, щоб провести демаркаційну лінію за етнографічним принципом, у відповідь вони отримали чітку відповідь про незмінність майбутнього кордону, що має проходити по лінії Керзона. Еміграційний уряд натомість заявив, що у Польщі “не буде антиросійської української ірреденти” [яка б становила загрозу для СРСР – *Ю. П.*], та запропонував вирішити цю проблему шляхом переселення українців з Польщі до СРСР⁸⁴.

Після переговорів у червні – липні 1944 року між радянською стороною та Союзом Польських Патріотів (діяв на території СРСР), Крайовою Радою Народовою, більш відомою як Польська національна рада (утворена з ініціативи Польської робітничої партії, виконувала репрезентативні функції Польщі за кордоном, а після утворення Тимчасового уряду виконувала парламентські функції)⁸⁵ 21 липня організовано Польський комітет національного визволення на чолі з Едвардом Осубкою-Моравським⁸⁶. Головне завдання цього адміністративного органу – управління звільненими польськими територіями. При ПКНВ були також утворені дві комісії, які розробляли питання, пов’язані із проблемою кордонів⁸⁷. 27 липня 1944 р. між ПКНВ та Радянським Союзом підписано угоду про радянсько-польський кордон, із змінами лінії Керзона на користь Польщі (“територію, розташовану на схід від лінії Керзона до ріки Західний Буг і Солокії, на південь до міста Крилова; частину території Біловезької Пущі на відтинку Немирів-Ялівка, розташованого на схід від лінії Керзона,

⁸² Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима... – С. 219.

⁸³ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... – С. 71–89.

⁸⁴ Там само. – С. 87.

⁸⁵ Там само. – С. 102–109.

⁸⁶ Льюшин І. Польський комітет національного визволення / І. Льюшин // Енциклопедія Історії України / [за ред. В. Смолія] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Polskyj_komitet

⁸⁷ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... – С. 108.

залишаючи Немирів, Гайнівку, Біловежу і Ялівку на боці Польщі”)⁸⁸. Йосип Сталін хоча і не зміг встановити кордон по лінії етнографічного розмежування, але щоб уникнути подальших конфронтацій із західними союзниками, використовуючи тактику докраних фактів, вирішив це питання шляхом так званого “обміну населення”. Договір про обмін населенням, а по суті про депортацію, було підписано Радою народних комісарів УРСР і ПКНВ 9 вересня 1944 р.⁸⁹ та між урядом СРСР і Тимчасовим урядом національної єдності Польської Республіки 6 липня 1945 р.⁹⁰. Реалізація договорів зумовила депортацію “громадян української, білоруської, російської, русинської національностей” з Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя на територію Української РСР, натомість поляків та євреїв (які були польськими громадянами) із західних областей УРСР – у Польщу⁹¹. Схожу угоду ПКНВ уклав 22 вересня 1944 р. із Урядом Литовської Соціалістичної Республіки, яка передбачала евакуацію польських громадян з території Литви та литовців – із Польщі⁹².

Вказані договори можна розглядати як вияв політики докраних фактів, яку здійснював Радянський Союз. Звернімо увагу на те, що угоди про депортацію підписували спершу радянські республіки (Українська, Литовська) та ПКНВ. Так імітувалося встановлення кордону між народами, а також Радянський Союз знімав із себе відповідальність у разі протидії західних союзників. В. Макачук, поділяючи думку дослідника Сергій Ткачова, наголошує, що на момент підписання цих договорів ПКНВ не був міжнародно визнаним і не мав повноважень його підписувати, а, окрім того, де-юре не існувало кордону між Польщею та Радянським Союзом (зберігав чинність Ризький договір 1921 р.)⁹³. Нові східні кордони Польщі із незначними відхиленнями від 5 до 8 км на користь останньої, а відтак і переміщення населення були узаконені рішенням Ялтинської конференції⁹⁴. В подальшому ці територіальні зміни були

⁸⁸ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Союзу Радянських Соціалістичних республік про польсько-радянський державний кордон від 27 липня 1944, Москва // Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР: зб. док. / [за ред. Є. Місила]. – Львів: Каменяр, 2007. – С. 31–32.

⁸⁹ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки у справі переселення українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі від 9 вересня 1944 р., Люблін // Репатріація чи депортація... – С. 39–43.

⁹⁰ Лист Л. Райхмана з доданим текстом Угоди між Урядом СРСР і Тимчасовим Урядом Національної Єдності РП від 6 липня 1945 р. УРСР. 21 липня 1945, Москва // Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / [упоряд. З. Гайовнічек]; Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України. – Варшава, Київ, 2000. – Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. – С. 424–432.

⁹¹ Репатріація чи депортація... – С. 12.

⁹² *Srebrakowski A.* Polacy w Litewskiej SRR... – S. 81.

⁹³ *Макачук В.* Міжнародно-правове визнання... – С. 280.

⁹⁴ *Боратынский С.* Дипломатия периода Второй мировой войны. Международные конференции 1941–1945 годов / С. Боратынский / [пер. с пол. Д. Томашевского]. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1959. – С. 291–294.

закріплені рішенням Постдамської конференції та польсько-радянським договором про кордони від 16 серпня 1945 р.⁹⁵

Депортаційні акції до УРСР у 1944–1946 рр. остаточно не вирішили української проблеми в Польщі, адже на її території, згідно з підрахунками польського дослідника українського походження Романа Дрозда, проживало близько 200 тис. українців⁹⁶. У зв'язку з цим міністри громадської безпеки та державного управління Тимчасового уряду національної єдності Польщі Станіслав Радкевіч та Владислав Кернік видали 23 листопада 1946 р. постанову про виселення українців до 31 листопада цього ж року (тих, які підписали евакуаційні документи та не виїхали або ж повернулися)⁹⁷.

29 березня 1947 р., тобто наступного дня після вбивства генерала польського війська К. Сверчевського (смерть якого стала лише формальним приводом для розв'язання української проблеми⁹⁸), у Варшаві зібралося Політбюро Польської робітничої партії для спеціального засідання у складі Болеслава Берута, Владислава Гомулки, Станіслава Радкевіча, Якуба Бермана⁹⁹, яке ухвалило рішення прискорити виселення українців: “У рамках репресивної операції щодо українського населення постановили: швидкими темпами переселити українців і змішані родини на повернені терени (передусім Півн. Пруссія), не витворюючи суспільних груп і не ближче 100 км від кордону”¹⁰⁰. Переселенську акцію, як наголошує Іжегож Мотика, офіційна Варшава вирішила скоординувати з керівництвом СРСР і Чехословаччини. Генералам Мар’янові Спихальському та Станіславу Радкевічу було доручено підготувати плани майбутньої депортації¹⁰¹.

Операційна група “Вісла” 28 квітня 1947 р. розпочала депортацію українців з повітів Сянок, Лісько, Перемишль, Березів і частково Любачів. У червні вона охопила такі повіти: Ярослав, Любачів, Горлиці, Новий Санч, Новий Торг, а також Люблінське воєводство¹⁰². Акція проводилася із застосуванням терору, а сам переїзд

⁹⁵ *Макарчук В.* Міжнародно-правове визнання... – С. 279.

⁹⁶ *Дрозд Р.* Депортації та розселення українців чинник асиміляції / Р. Дрозд // У пошуках правди про операцію “Вісла”. Збірник доповідей і матеріалів конференції, присвяченій операції “Вісла” / [упоряд. М. Козак]. – Перемишль: ОУП, 1998. – С. 13.

⁹⁷ *Wysocki J.* Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1944–1989 / J. Wysocki; Instytut pamięci narodowej. Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu. Oddział w Lublinie. – Lublin, 2011. – S. 83.

⁹⁸ *Mironowicz E.* Polityka władz Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944–1947 / E. Mironowicz // Akcja “Wisła” / [pod. red. J. Pisulińskiego]; Instytut pamięci narodowej. Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu. – Warszawa, 2003. – S. 61.

⁹⁹ *Мотика І.* Від волинської різанини до операції “Вісла”. Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / І. Мотика / [пер. з пол. А. Павлишина]. – Київ: Дух і літера, 2013. – С. 263.

¹⁰⁰ З протоколу № 3 засідання Політбюро Центрального Комітету Польської Робітничої Партії від 29 березня 1947 р., Варшава // Акція “Вісла”. Документи / [упоряд. і ред. Є. Місила]; Фондація Українського Вільного Університету ЗСА, Фондація дослідження Лемківщини в Америці. – Львів, Нью Йорк: Українознавча бібліотека НТШ, Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 1997. – Ч. 8. – С. 71

¹⁰¹ *Мотика І.* Від волинської різанини... – С. 263.

¹⁰² Там само. – С. 265.

відбувався у непристосованих вагонах із жахливими санітарними умовами¹⁰³. Згідно з розпорядженням міністерства громадської безпеки, українські родини слід було селити рівномірно на теренах одного повіту, щоб їх загальна кількість в одному населеному пункті не перевищувала 10 % від усього населення¹⁰⁴. Переселенців поділили на три групи, які відповідали суспільно-політичній характеристиці українців: категорія “А” (особи, що знаходилися у списках УБ), категорії “В” та “С” (ті, які були у військових списках, активні громадяни та решта осіб)¹⁰⁵. Операція мала завершитися в липні 1947 р., проте виселення продовжувалося і в серпні, і, як наголошує дослідник Юрій Шаповал, “окремі особи, тимчасові затримані або відлучені від своїх родин, приїздили на нове місце мешкання ще в січні 1948 р. Останньою групою переселенців були 32 родини, переселені у січні-квітні 1950 р. з повіту Новий Торг до Щецинського воєводства”¹⁰⁶.

Організаційно акція “Вісла” була військовою операцією, яка, згідно з твердженням американського історика Тімоті Снайдера, була покликана нарешті завершити втілення проекту гомогенізації польської держави, тобто утворення мононаціонального суспільства¹⁰⁷. Схожу думку висловлює Г. Мотика, який вважає безпідставними твердження, що метою акції “Вісла” є ліквідація підпілля, адже ті українці, що залишилися після переселення 1944–1946 рр. “хутко дійшли висновку, що діяльність ОУН-УПА втратила сенс”, загалом люди змучені війною та польсько-українським конфліктом прагнули спокою¹⁰⁸. Г. Мотика переконаний, що населення, яке проживало на Ряшівщині та в районі Нижніх Бескидів, надто не симпатизувало ОУН та УПА¹⁰⁹. Проте ще більше дискусій викликає питання про ініціаторів акції, зокрема Р. Тожецькі та Г. Мотика акцентують на тому, що Польща перебувала у прямій залежності від уряду СРСР, тому не могла самостійно приймати чи ініціювати акцію “Вісла”¹¹⁰. Натомість Я. Дашкевич вважає, що акція “Вісла” була “цілком логічною ланкою, а не якимись екстраординарним проявом польської національної політики”. Однак, не зважаючи на підпорядкованість польського уряду Москві, на думку історика, “окремої команди для проведення акції «Вісла» не було потрібно”¹¹¹. Я. Дашкевич слушно зауважує, що акція “Вісла” не була необхідною з військової точки зору, адже тоді після активних

¹⁰³ Дрозд Р. Депортації та розселення українців... – С. 14.

¹⁰⁴ Там само. – С. 14.

¹⁰⁵ Hałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957 / I. Hałagida; Instytut pamięci narodowej. Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu. – Warszawa, 2003. – S. 34.

¹⁰⁶ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі 1944–1947 / Ю. Шаповал; Інститут історії України, Центр історичної політології, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Київ, 2000. – С. 22.

¹⁰⁷ Snyder T. Akcja “Wisła” a homogeniczność społeczeństwa polskiego / T. Snyder // Akcja “Wisła” / [pod. red. J. Pisulińskiego]... – S. 49–50.

¹⁰⁸ Мотика Г. Від волинської різанини... – С. 259.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Piłszyn I. Akcja “Wisła” w historiografii ukraińskiej / I. Piłszyn // Akcja “Wisła” / [pod. red. J. Pisulińskiego]... – S. 27.

¹¹¹ Дашкевич Я. Дискусійні питання довкола акції “Вісла” / Я. Дашкевич // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”)... – С. 24–25.

рейдів проти українського підпілля та його ліквідації, розформоване українське населення мали би повернути через певний час на місце його проживання¹¹².

Оцінюючи правові аспекти операції “Вісла” Ян Моравінські [директор Бюро кореспонденції та інформації Польського сейму – *Ю. П.*] здійснив аналіз Додаткового II протоколу від 8 червня 1977 р. до Женевської конвенції від 12 серпня 1949 р. про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (протокол ратифікований Польщею у 1991 р.¹¹³, УРСР – 1989 р.). Статтею 17 “Заборона примусового переміщення цивільних осіб” стверджено, що “1. Не повинні віддаватися розпорядження про переміщення цивільного населення з причин, пов’язаних із збройним конфліктом, якщо необхідність у цьому не викликана вимогами забезпечення безпеки зазначених цивільних осіб або настійними причинами воєнного характеру. За необхідності здійснення таких переміщень вживаються всі необхідні заходи щодо умов приймання цивільного населення, задовільних з точки зору забезпечення пристановища, гігієни, здоров’я, безпеки та харчування. 2. Цивільні особи не можуть бути примушені покидати власну територію з причин, пов’язаних з конфліктом”¹¹⁴. Правник стверджує, що з суто теоретичних та правових підстав примусові переселення українців порушують концепцію міжнародного звичаєвого права¹¹⁵. Я. Моравінські зауважив, що акція не мала спеціальної нормативної бази і була втілена як військова операція, що відзначалася адміністративним характером, “тому юридично немає ніякого конкретного законодавства, яке можна було б оскаржити, чи вважати незаконним”¹¹⁶.

Остання переселенська акція з українсько-польського прикордоння відбулася 1951 р. в рамках так званого “обміну територіями”. За ініціативи польського уряду в Москві відбулися переговори, що завершилися підписанням 15 лютого 1951 р. “Угоди між СРСР та Польською республікою про обмін ділянками державних територій”. Згідно з цими домовленостями, СРСР віддавав ділянку Дрогобицької області, загальною площею 480 км², Польській Республіці, яка передавала ділянку такої ж площі у Люблінському воєводстві. Ці території було включено до складу відповідно державних територій УРСР та РП, змінюючи лінію державного кордону між ними¹¹⁷. У протоколі до договору йшлося про те, що кожна сторона зобов’язувалася передавати “безкоштовно нерухому державну, кооперативно-колгоспну та іншу суспільну власність уряду державі, до якої відходить дана територія, а також має право вивозу з обмінної території рухомої державної, колгоспно-кооперативної та іншої суспільної власності”. До цієї переліченої власності входили машини, сільськогосподарський реманент, худоба¹¹⁸.

¹¹²Там само. – С. 26.

¹¹³*Morawiński J.* Akcja “Wisła” – aspekty prawne / J. Morawiński // *Biuletyn. Z posiedzenia Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych (NR. 32)* / Kancelaria Sejmu Biuro Komisji Sejmowych. – Warszawa, 2007. – Nr. 1970/ V kad. 22. 05. 2007 r. – S. 13.

¹¹⁴Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_200

¹¹⁵*Morawiński J.* Akcja “Wisła” – aspekty prawne... – S. 13–14.

¹¹⁶*Ibidem.* – S. 14–15.

¹¹⁷*Козловський І.* Встановлення українсько-польського кордону... – С. 182.

¹¹⁸*Юристовський О.* З історії депортації населення українських бескидів / О. Юристовський // *Кляшторна Н.* Акція–51. Останні свідки. – Вінниця: ДП “ДКФ”, 2006. – С. 16.

Для виконання зазначених умов, які передбачав договір, створено Змішану радянсько-польську демаркаційну комісію, і таку ж комісію, яка координувала процес передачі-прийому майна¹¹⁹. Ратифікація договорів відбувалася у кілька етапів: 26 травня 1951 р. їх затвердив сейм, 28 травня – президент Республіки Польща та 31 травня – Верховна рада УРСР, а 5 червня 1951 р. сторони обмінялися демаркаційними грамотами у Варшаві¹²⁰. 13 червня 1951 р. був відправлений перший ешелон із людьми, а 16 жовтня цього ж року – останній¹²¹. Депортація українців проводилася з Дрогобицької області (Нижньо-Устриківського району, 3 сільських рад Стрілківського, 4 сільських рад Хирівського району), їх переселили до південно-східних областей УРСР: Донецької, Миколаївської, Одеської та Херсонської¹²².

Демаркацію українсько-польського кордону в офіційних радянських та польських відозвах представлено як партнерську угоду, що водночас була актом дружньої допомоги Радянського Союзу Польщі. Однак, якщо відмежуватися від пропагандистських заяв, то можна простежити послідовну політику Радянського Союзу, який прагнув здобути родовища кам'яного вугілля та інших корисних копалин, запаси якого мали відігравати важливу роль у розвитку важкої промисловості. З цих мотивів Рада міністрів СРСР планувала ще одну зміну кордону в 1952 р., згідно з якою до УРСР мали відійти частина Томашівського і Грубешівського повітів Польщі, проте цей проект не був реалізований¹²³.

Тогочасні переміщення населення слід розглядати в контексті геополітичних планів СРСР, Великої Британії та США щодо розподілу сфер впливу після війни. Польська сторона (як еміграційний, так і прокомуністичний уряди) не стала повноцінним суб'єктом дипломатичної боротьби, тому її пропозиції щодо майбутнього устрою та кордонів Польщі практично не взято до уваги. Однак, якщо враховувати, що польський еміграційний уряд відстоював необхідність довоєнного статусу-кво, а на польсько-українському прикордонні тривав міжнаціональний конфлікт, особливо кровопролитний на теренах за “лінією Керзона”, то переселення українців з окреслених теренів до УРСР могло б остаточно вирішити українське питання. Політика кожного із союзників будувалася із врахуванням насамперед власних інтересів, які маскувалися за ширмою публічних заяв про демократію, захист демократії чи певних етносів.

Розглядаючи проблему депортації українців та поляків з прикордонних теренів у європейському контексті, виявлено, що таку практику активно застосовували протягом першої половини ХХ ст. Водночас переселення населення стало остаточною засобом для руйнування колишнього річпосполитського простору, сприяло утворенню однаціональної держави і уникненню в майбутньому міжнаціональних конфліктів.

¹¹⁹Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... – С. 182.

¹²⁰Там само.

¹²¹Ніточко І. І. Остання депортація: до 60-річчя примусового переселення 1951 року / [ред. кол.: І. І. Ніточко, Й. О. Бурчо, О. А. Корецька та ін.]. – Одеса: Прес-кур'єр, 2011. – С. 29. – (Серія “Праці Державного архіву Одеської області”).

¹²²Ніточко І. Остання депортація... – С. 28–29.

¹²³Wawryniuk A.-A. Granica polso-sowiecka... – S. 397, 423–424.